

Troska o człowieka w wybranych obszarach pedagogiki społecznej – wyzwania i ważniejsze kierunki badań

The concern for a man in selected areas of social pedagogy
– the most important challenges and research directions

Abstrakt: Autor publikacji wskazuje na trudności istniejące we współczesnym kontekście kulturowym, dotyczące wizji człowieka i społeczeństwa oraz promowanych wartości. Owe trudności mają swoje implikacje również w obszarze pedagogiki/wychowania. Celem zatem niniejszego artykułu było zarysowanie problemów, wyzwań, kierunków badań stojących przed współczesną pedagogiką społeczną w kontekście polskim. W swoich rozważaniach autor stosuje metodę analizy, uwzględniając dostępną polską i zagraniczną literaturę naukową.

Słowa kluczowe: *pedagogika społeczna, rodzina, formacja sumienia, streetworking, wizja człowieka - aspekt antropologiczny*

Abstract: The author of the publication points to the difficulties existing in the contemporary cultural context regarding the vision of man and society and the values promoted. These difficulties have their implications also in the area of pedagogy/upbringing. The aim of this article is to outline the problems, challenges and directions of research facing contemporary social pedagogy in the Polish context. In his considerations, the author uses the method of analysis, taking into account available Polish and foreign scientific literature.

Keywords: *social pedagogy, family, formation of the conscience, streetworking, anthropology, the vision of man*

Wstęp

Współczesne konteksty kulturowe nacechowane są jawnymi sprzecznościami. Z jednej strony uchwalane są prawa chroniące zwierzęta, szczególnie te zagrożone wyginięciem, z drugiej zaś strony liberalizuje się coraz częściej

aborcję, aż do możliwości dokonywania jej w każdym momencie trwania ciąży. Nawołuje się do pokoju, ochrony życia, okazując jednocześnie brak poszanowania życia aż do naturalnej śmierci (promowanie eutanazji). Większość ludzi pragnie znacznego wzrostu gospodarczego, szerzy się hasła nawołujące do rozwoju rodziny i zaradzenia problemom demograficznym kraju, a równocześnie promuje się w różnych środowiskach kultywowanie mentalności antynatalistycznej (Toso, 2014, s. 15-24). Zdaniem również niektórych badaczy zachodnich tendencje zmierzające do stworzenia społeczeństwa wielokulturowego, wieloreligijnego mogą spowodować, iż w efekcie stanie się ono wieloetnicznym a w konsekwencji „wielochaotycznym” (Liverani, 2005).

W tym krótko nakreślonym kontekście kulturowym niełatwo jest uprawiać pedagogikę z jej implikacjami wychowawczymi. Jeśli wychowanie ma być spotkaniem ja-wychowawca i ty-wychowanek, poszukiwaniem dialogu, wzorców, stawianiem przed młodymi ludźmi propozycji różnych perspektyw rozwojowych, to należy przede wszystkim docierać do tej osoby, do tego, co ją nurtuje lub staje się dla niej problematyczne. Chodzi zatem o włączenie ją w nurt doświadczeń, antropologicznych wizji człowieka i życia, które pomogą jej zrozumieć, co jest fundamentalne w życiu, wyposażając równocześnie tę osobę w podstawowe narzędzia do interpretacji środowiska społecznego i wychowawczego.

Celem artykułu jest nakreślenie problemów, wyzwań, kierunków badań, przed jakimi stoi współczesna pedagogika społeczna widziana w kontekście polskim. Niniejszy artykuł został sporządzony metodą analityczną z wykorzystaniem dostępnej literatury polskiej i zagranicznej.

Wokół jakich zasad organizować życie społeczne i wychowanie?

Antropolodzy i naukowcy biją na alarm, gdyż marginalizacja filozofii do sfery prywatnej, wypieranie rozważań nad istotą natury ludzkiej ze sfery ontologicznej i przenoszenie akcentu na sferę kulturową powoduje, że społeczeństwo zaczyna budować swoje zasady postępowania i założenia w oparciu o teorie zideologizowane, upolitycznione, a nie metafizyczne (Andryszczak, 2008, s. 227). Wobec powszechnego problemu, jaki dostrzegamy w środowisku społecznym i w szkole w kwestii proponowania i akceptacji wartości, wielu autorów sugeruje, aby pytanie o wartość formułować na gruncie aksjologii i metafizyki (Gałkowski, 2009, s. 637-656). Wskazuje się zatem na antropologię jako podstawę wychowania integralnego człowieka (Marek, 2015, s. 9-20).

W takiej perspektywie człowiek staje się najwyższą wartością, gdyż jest on zdolny do miłości, jest bytem osobowym myślącym, wolnym, zdolnym do postępowania w kategoriach moralnych (Dziewiecki, 2014, s. 18-30). W tym kontekście trwają również spory o koncepcję osoby (Aszyk, 2005, s. 35-45). Na tej płaszczyźnie wielu autorów skłania się ku idei, iż wychowanie winno być bezwarunkowo zorientowane na osobę, z jasno określonymi celami wychowania (Olbrycht, 2014, s. 163-174; De Tchorzewski, 2014, s. 9-25).

Wychowywać sumienie młodych ludzi najważniejszym postulatem pedagogicznym na dziś

We współczesnej Polsce dwa nurty ideowe odgrywają niebagatelną rolę w kształtowaniu człowieka – nurt o podłożu materialistycznym (myśl lewicowa i liberalna) oraz nurt oparty na chrześcijańskiej wizji człowieka wraz z jej silnym prądem personalistycznym. To właśnie ten ostatni nurt kładzie nacisk na wychowanie jako formację moralną i duchową (Bagrowicz, Jankowski, 2005, s. 5). Pierwszymi adresatami tejże formacji są młodzi. Autorzy postulują większy namysł nad młodością, kulturą młodych. Zachęca się do promowania młodości w sensie konieczności uprawiania nauki właśnie pod kątem młodości (Kiereś, 2012, s. 20-26). W kontekście chrześcijańskiego spojrzenia na młodość wysuwana jest konieczność formacji sumienia. We współczesnej problematyce społeczno-politycznej mocno akcentuje się właśnie potrzebę „rewolucji sumień” (Majorano, 2019). Współcześni przedstawiciele wychowania religijnego podkreślają, iż sumienie i jego formacja jest wyrazem dojrzałości człowieka (Marek, 2009, s. 629-636). Spór o sumienie umiejscawiają w kontekście prawa naturalnego (Czupryn, 2014, s. 9-22) i etyki (Anzenbacher, 2008, s. 82). Autorzy wyrażają przekonanie, że jedynie człowiek o prawym, szczerym i dobrze ukształtowanym sumieniu może być w stanie ukierunkować swoje życie na dobro i wyzwać się z sytuacji patologicznych i manipulacji. Katechizm Kościoła Katolickiego przypomina, iż wychowanie sumienia jest procesem ciągłym, trwającym przez całe życie. Ma ono wprowadzać młodego człowieka w poznanie i praktykowanie prawa wewnętrznego, rozpoznawanego przez sumienie (Katechizm Kościoła Katolickiego, 2019, nr 1784). W świetle nauczania Jana Pawła II człowiek, chrześcijanin jest człowiekiem sumienia. Sumienie wg Papieża Polaka posiadałoby funkcję osobotwórczą, gdyż człowiek, który rozpoznaje i realizuje prawdziwe dobro, nie tylko wpływa na rzeczywistość zewnętrzną, ale nade wszystko nadaje kształt

swemu człowieczeństwu (Wanat, 2019). Formacja sumienia jest zatem ważna, gdyż to sumienie, jako jedno z najpopularniejszych pojęć związanych z moralnością, uczy odróżniania dobra od zła, uczy pasji odkrywania prawdy, pozwala zgłębiać wielkość człowieka, jego wartość i godność, uczy wreszcie bezinteresowności oraz okazywania szacunku drugiemu człowiekowi. W tej perspektywie Jan Paweł II wskazuje na różne środowiska wychowawcze odpowiedzialne za formację sumienia młodego człowieka. Mowa jest zatem o rodzinie, placówce wychowawczej, a z nią o szkole, która winna kształtować nie tylko władze umysłowe, rozwijać zdolność wydawania sądów, wprowadzać w dziedzictwo kultury, ale także stawać się elementem kluczowym dla rozwoju sumienia, uświadamiania powinności młodego człowieka na płaszczyźnie moralnej i duchowej (Mojek, 2019).

Promocja podmiotowości i godności człowieka opartej na metafizycznej koncepcji natury ludzkiej

Dzisiejsze społeczeństwo zachodnie i polskie jest świadkiem zjawiska deprecjacji człowieczeństwa. Objawia się to między innymi w procesie dehumanizacji ludzkiej seksualności (Stańkowski, 2014, s. 39-44). Ale nie tylko. Inni autorzy obecną sytuację w społeczeństwie definiują w kategoriach kataklizmu antropologicznego (Peeters, 2010). Drudzy wskazują na negatywne skutki negacji natury ludzkiej w sferze antropologii i życia ludzkiego (zrównanie człowieka ze zwierzęciem, nihilizm prawny i negacja prawa naturalnego, „ulepszanie człowieka” i ingerencja w naturę ludzką za pomocą inżynierii genetycznej) (Possenti, 2014, s. 113-134). Badacze wskazują również na fenomen umacniania pogardy dla życia ludzkiego i promowanie mentalności eutanazji (Hołub, 2014, s. 81-87). Jan Paweł II jako pierwszy zaczął używać w tym kontekście sformułowania pod nazwą „kultury śmierci”, która powstaje w klimacie niepewności moralnej, zmniejszania subiektywnej odpowiedzialności osoby, w rozległej rzeczywistości i przestrzeni, którą Papież nazywał strukturą grzechu (Jan Paweł II, 2019, nr 12).

W kontekście rozważań na temat podmiotowości osoby Papież przeciwstawia się procesowi redukcji podmiotowości człowieka do aktów komunikacji językowej czy też do aktów autonomii. Jego stanowisko dosadnie określa myśl wyrażona w *Evangelium vitae*: „Trzeba tu wspomnieć także o pewnym sposobie myślenia, który skłonny jest utożsamiać godność osobową ze zdolnością do bezpośredniego porozumiewania się z innymi za pomocą

języka – w sposób doświadczalnie sprawdzalny. Jest oczywiste, że w takich warunkach nie ma na świecie miejsca dla kogoś, kto – jak na przykład nienarodzone dziecko albo człowiek umierający – jest podmiotem strukturalnie słabym, wydaje się zupełnie zdany na łaskę innych osób, jest od nich całkowicie uzależniony i umie się porozumiewać tylko niesłyszalnym językiem głębokiej symbiozy uczuć. Tak więc czynnikiem kształtującym decyzje i działania w sferze relacji między osobami i współżycia społecznego staje się siła. Jest to jednak dokładne zaprzeczenie tego, do czego dążyło w ciągu dziejów państwo prawa jako wspólnota, w której „racja siły” zostaje zastąpiona przez „siłę racji” (Jan Paweł II, 2019, nr 19). Podobny błąd w pojmowaniu podmiotowości człowieka wykazuje Jan Paweł II mówiąc, iż utożsamianie podmiotowości i godności człowieka z jego aktami autonomii nie oznacza, że te akty konstytuują go jako podmiot osobowy (tamże, nr 19). Można zatem przyjąć, że nauczanie Jana Pawła II w tej kwestii sprzeciwia się niejako ciasnym koncepcjom podmiotowości i godności osoby, gdyż okazują się one być redukcjonistycznymi, funkcjonalistycznymi oraz gradualistycznymi kryteriami człowieczeństwa (Biesaga, 2019). Środowiska chrześcijańskie skłaniają się bardziej ku wizji św. Tomasza, przyznając rację zasadzie *agere sequitur esse*, według której wszystkie nasze akty spostrzegania, myślenia czy działania są wtórne wobec naszej natury, której są wyrazem (Marszałek, 2014). Św. Tomasz, który posługiwał się koncepcją osoby Boecjusza, twierdził, iż *Persona est rationalis naturae individua substantia* – człowiek jest jednostką natury rozumnej, nie posiada ona swej samoistości jako natura, subsystuje w osobie. Słusznie uwypuklił to T. Biesaga, który idąc tokiem myślenia św. Tomasza, podkreśla, że nie jesteśmy ani wiązką doznań spostrzegania, ani wiązką aktów myślenia, ale człowiek jest bytem doznającym i myślącym. Jego godność i podmiotowość ontyczna jest zatem wcześniejsza od podmiotowości fenomenalistycznej czy egzystencjalnej (Biesaga, 2019).

Troska o rodzinę

Zmiany na łonie rodziny na płaszczyźnie aksjologicznej, relacyjnej, zmiany wynikające z zaniedbań podstawowych funkcji rodziny, wszystko to coraz skrupulatniej jest odnotowywane przez współczesnych badaczy (Janke, 2009, s. 243-254; Ziemska, 2005). Nawet aktywność zawodowa współmałżonków wskazywana jest jako ewentualne źródło nowych konfliktów rodzinnych (Rostowska, 2008, s. 185). Badacze coraz częściej wskazują na uwarunkowa-

nia demograficzne i tragiczną sytuację jeśli chodzi o dzietność polskich rodzin (Mech, 2014, s. 99-104). Zmiany w zakresie rodziny, przekształcenia jej instytucjonalnego charakteru zdaniem badaczy nie świadczą jednak o spadku jej znaczenia dla rozwoju samej rodziny i społeczeństwa. Autorzy zauważają, iż mimo że rodzina ulega zmianom w zakresie życia rodzinnego oraz ograniczania i odraczania prokreacji, to jednak nadal stanowi podstawę wychowania i rozwoju dzieci oraz szansę ich realizowania się przy pomocy rodziców (Bakiera, 2006, s. 101-115).

Autorzy uwypuklają fakt, iż współczesna rodzina narażona jest na nowe zjawiska, które w dużym stopniu destabilizują jej funkcjonowanie. Opiswane są nowe kategorie rodzin, które pojawiły się po 1989 r. (rodziny bezrobotne, borykające się z problemem ubóstwa, rodziny z koniecznością wyjazdów zagranicznych w poszukiwaniu pracy, a więc z czasową nieobecnością w domu jednego z członków rodziny) (Stańkowski, 2006, s. 51-66). Jak wykazują badacze, przedłużona nieobecność rodzica w domu zakłóca przede wszystkim funkcję wychowawczą, emocjonalno-ekspresyjną rodziny. W tym kontekście niebagatelnym mankamentem współczesnej polskiej rodziny pozostaje właśnie problem „erozji” ojcostwa (Więclawska, 2009, s. 301-314). O destruktywnym wpływie nieobecności ojca na rozwój psychologiczny, emocjonalny, relacyjny i na zachowanie dziecka w wieku przedszkolnym pisze między innymi M. Styczyńska (Styczyńska, 2008, s. 99-106).

Wobec wielorakich problemów, z którymi boryka się rodzina, badacze wskazują na konieczność troski o rodzinę opartą na małżeństwie (związku kobiety-żony-matki i mężczyzny-męża-ojca) (Orzeszyna, 2008, s. 112). Ponadto familiolodzy są zgodni, że w przypadku rodzin przeżywających trudności w wypełnianiu funkcji opiekuńczo-wychowawczej, właściwym jest, aby swą należną rolę spełniały ośrodki pomocy społecznej, kładąc większy nacisk na szerzenie działań profilaktycznych (Kanios, 2016) oraz działania na rzecz dziecka z rodziny zagrożonej w ramach instytucji rodzin zastępczych (Zawada, 2010, s. 103-111).

Troska o dzieci i młodzież najuboższą i opuszczoną – problem młodych ulicy

Nawet jeśli pojęcie „dzieci ulicy” funkcjonuje już w literaturze światowej od dziesięcioleci, to jednak w ostatnich latach fenomen ten przybrał na sile, szczególnie w kontekście polskim (Adamczyk, 2015). Dzieci i adolescenci

często nie znajdując wsparcia emocjonalnego, finansowego w swoim rodzinnym domu, rozpoczynają kontakt ze środowiskiem ulicy (Kołodziejczyk, 1998, s. 1). Ten problem dostrzegli już dwaj wielcy wychowawcy – ks. Bosko we Włoszech w XIX w. i Janusz Korczak na początku XX w., którzy w odmiennych środowiskach społecznych i w różnych odległościach czasowych starali się wnosić nowoczesną koncepcję wychowania, podejścia do wychowanka opuszczonego, zaniedbanego i pozbawionego fundamentów środowiska rodzinnego (Stańkowski, 2015, s. 365-382). Młodzi chłopcy trafiający pod opiekę ks. Bosko oraz nieletni pozostający pod opieką J. Korczaka pochodzili w większości z rodzin ubogich, ze środowiska ulicznego. Obydwaj wychowawcy poświęcili się wychowaniu młodzieży najbardziej opuszczonej, młodzieży ulicy, skupiając się przede wszystkim na dobru dziecka, stwarzając środowisko wychowawcze przepojone wartościami chrześcijańskimi i ogólnoludzkimi. To właśnie na ulicy zarówno ks. Bosko, jak i Korczak dostrzegli nędzę i tragedię wielu młodych ludzi (tamże, 2015, s. 365-382). Fenomen ten dostrzegają również badacze polscy początku XXI wieku, którzy problem „dzieci ulicy” uznają za zjawisko dość powszechne. W Polsce na ponad 9-milionową grupę dzieci uznawanych za nieletnich około 1,2 mln to tzw. dzieci ulicy, które stanowią 13% całej populacji osób poniżej 18. roku życia (Sierocka, Drewniak, 2019).

Autorzy nie szczędzą sił, aby adekwatnie opisać to zjawisko i wnikać w możliwości profilaktyczno-wychowawcze, sugerując, aby wysiłki wychowawcze koncentrowały się przede wszystkim na budowaniu więzi między społeczeństwem a ludźmi młodymi odrzuconymi (Kurzeja, 2010; Adamczyk, 2016, s. 59-71). Badacze podkreślają wagę pozytywnego kontaktu i utrzymania więzi z młodym człowiekiem. Mimo iż istnieją ośrodki, w których dzieci ulicy mogą spędzać czas, korzystać z posiłków, to jednak, zdaniem wielu autorów, tego typu pomoc nie jest efektywna i nie jest też zakrojona na szerszą skalę. Badacze śmiało wyczulają na problem zmiany osobowości dzieci ulicy w przypadku przedłużonego kontaktu ze wspomnianym środowiskiem (Jędrzejewski, 2001, s. 37). Wskazuje się na to, iż dzieci ulicy zaczynają mieć obojętny stosunek do ludzi, do przyrody i zwierząt. Badacze wskazują również na dewiacyjne zachowania dzieci i młodzieży pochodzącej ze środowiska patologicznego, ubogiego nie tylko materialnie, ale też kulturowo (Kurzępa, 2005). Nowymi wyzwaniem stojącymi przed pedagogiką i wychowawcami są dzieci i młodzież z supermarketów. Centra handlowo-rozrywkowe stają się coraz częściej miejscem popkultury, która będzie odgrywać coraz większą rolę w polskiej przestrzeni społeczno-kulturowej. Z tego też powodu już teraz

wskazuje się na podejmowanie działań, które winny zmierzać nie tylko w kierunku współpracy z właścicielami obiektów (sklepów, miejsc rozrywki), ale także winny kreować zaplecze specjalistyczne w postaci pomocy psychologicznej, prewencyjnej czy możliwości szybkiej interwencji socjalnej w skrajnych sytuacjach dla zminimalizowania szkody w zaistniałej sytuacji.

Wnioski

Z powyższych poszukiwań wnioskujemy, iż współczesny człowiek widziany przez pryzmat pedagogiki społecznej winien być przede wszystkim włączony w nurt antropologicznych wizji człowieka, mając możliwość dysponowania narzędziami do interpretacji środowiska społecznego i wychowawczego. Priorytetem pozostaje bezwarunkowe zorientowanie wychowania na osobę. Wśród wyzwań stojących przed współczesną pedagogiką pozostaje formacja sumienia młodego człowieka jako zadanie kluczowe, przyczyniające się do wzrostu młodzieży na płaszczyźnie moralnej i duchowej. W społeczeństwie o wysokim stopniu deprecjacji osoby ludzkiej, a co za tym idzie również dehumanizacji seksualności, ważnym jest, aby pedagogika społeczna skupiała się na promowaniu podmiotowości i godności człowieka zakorzenionej w metafizycznej koncepcji natury ludzkiej. Z poczynionych analiz konstatujemy, iż pedagogika społeczna winna wnikliwiej zgłębiać problematykę współczesnej rodziny, borykającej się z problemami natury aksjologicznej, relacyjnej, prokreacyjnej, egzystencjalnej czy wreszcie z problemem bycia wzorcem i autorytetem dla swoich dzieci. Zdaniem autorów szczególne zainteresowanie pedagogiki społecznej winno iść w kierunku fenomenu młodzieży z marginesu (adolescenci o zachowaniach patologicznych, młodzi ulicy etc.). Wypracowanie strategii prewencyjnych czy form pomocy socjalnej to nowe wyzwania stojące przed pedagogiką chcącą spełniać znaczącą rolę w polskiej przestrzeni społeczno-kulturowej.

Bibliografia

- Adamczyk B., *Dzieci ulicy w Polsce i na świecie. Definicja, typologia, etiologia*, Akademia Ignatianum, Wydawnictwo WAM, Kraków 2015.
- Adamczyk B., *Wykluczenie edukacyjne dzieci ulicy. Raport badań z Krakowa*, „Seminare” 2016, t. 37, nr 2.
- Andryszczak P., *Rozumienie człowieka a życie społeczne K. Wojtyły wobec antropologii liberalizmu*, [w:] *Człowiek żyjący drogą Kościoła. Myśl antropologiczna*

- Jana Pawła II, R. Komurka, J.D. Szczurek (red.), Wydawnictwo Naukowe PAT, Kraków 2008.
- Anzenbacher A., *Wprowadzenie do etyki*, WAM, Kraków 2008.
- Aszyk P., *Filozoficzne spory o koncepcję osoby*, [w:] *Philosophia rationis magistra vitae*, J. Bremer, R. Janusz (red.), WAM, Kraków 2005.
- Bagrowicz J., Jankowski S., „*Pan Bóg twój, wychowuje ciebie*” (Pwt 8, 5), [w:] *Studia z pedagogiki biblijnej*, Wydawnictwo UMK, Toruń 2005.
- Bakiera L., *Rodzina z perspektywy socjologicznej i psychologicznej: ciągłość i zmiana*, „Roczniki Socjologii Rodziny” 2006, t. XVII.
- Biesaga T., *Zagadnienia bioetyczne w nauczaniu Jana Pawła II*, <http://biesaga.info/wp-content/uploads/2011/01/Biesaga-T.-86-Zagadnienia-bioetyczne-w-nauczaniu-JP-II-do-ksi%C4%85%C5%BCKi-zbiorowej-z-sym.-JP-II-zh.pdf> (data dostępu: 17.01.2019).
- Czupryn B., *Wychowanie w kontekście prawa naturalnego*, „Cywilizacja” 2014, nr 50.
- De Tchorzewski A. M., *Sukces i porażka w wychowaniu*, „Edukacja Elementarna w Teorii i Praktyce” 2014, nr 4.
- Dziewiecki M., *Człowiek jako najwyższa wartość*, „Cywilizacja” 2014, nr 49.
- Gałkowski S., *Relatywizm, postmodernizm i wychowanie*, [w:] *Nie ma wolności bez pamięci. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Ryszardowi Terleckiemu*, W. Bernacki i in. (red.), WAM, Kraków 2009.
- Hołub G., *Eutanazja: promocja czy deprecjacja człowieczeństwa?*, „Cywilizacja” 2014, nr 49.
- Jan Paweł II, *Evangelium Vitae*, nr 12, [in:] http://w2.vatican.va/content/john-paul-ii/pl/encyclicals/documents/hf_jp-ii_enc_25031995_evangelium-vitae.html (data dostępu: 12.02.2019).
- Janke A.W., *Zagrożenia socjalizacji i wychowania we współczesnej rodzinie polskiej. Aspekt socjopedagogiczny*, [w:] *Człowiek u progu trzeciego tysiąclecia. Zagrożenia i wyzwania*, t. 3, M. Płopa (red.), Wydawnictwo Elbląskiej Uczelni Humanistyczno-Ekonomicznej, Elbląg 2009.
- Jędrzejewski M., *Dzieci ulicy a przemoc*, „Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze” 2001, nr 2.
- Kanios A., *Praca socjalna z rodziną problemową. Perspektywa metodyczna*, Oficyna Wydawnicza Impuls, Kraków 2016.
- Katechizm Kościoła Katolickiego nr 1784, [w:] http://portal.tezeusz.pl/cms/tz/fileadmin/user_upload/startowa/katechizm_ko_cio_a_katolickiego.pdf (data dostępu: 17.02.2019).
- Kiereś H., *O kulturę młodości*, „Cywilizacja” 2012, nr 42.
- Kołodziejczyk T., *Raport dla Fundacji Króla Baudouina*, Warszawa 1998.

- Kurzeja A., *Dzieci ulicy, profilaktyka zagrożeń*, Oficyna Wydawnicza Impuls, Kraków 2010.
- Kurzępa J., *Młodzież pogranicza - „świnki”, czyli o prostytucji nieletnich*, Oficyna Wydawnicza Impuls, Kraków 2005.
- Liverani P.G., *La societa' multicaotica con il dizionario dell'antilingua*, Edizioni Ares, Milano 2005.
- Majorano S., *Być Kościołem z opuszczonymi*. Rozdział: *Formacja sumienia*, [w:] <http://www.opoka.org.pl/biblioteka/T/TM/majorano6.html> (data dostępu: 17.02.2019).
- Marek Z., *Potencjał religijny wnoszony do wychowania integralnego*, „Pedagogika Społeczna” 2015, nr 4.
- Marek Z., *Sumienie wyrazem dojrzałości człowieka*, [w:] *Nie ma wolności bez pamięci. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Ryszardowi Terleckiemu*, W. Bernacki i in. (red.), WAM, Kraków 2009.
- Marszałek J., *Młodzież: podmiot i jego respektowanie w wychowaniu*, Poligrafia Salezjańska, Kraków 2014.
- Mech C., *Współczesny neomaltuzjanizm przeciwko rodzinie*, „Cywilizacja” 2014, nr 49.
- Mojek S., *Formacja moralna*, hasło w: *Wielka Encyklopedia Nauczania Jana Pawła II*, Polskie Wydawnictwo Encyklopedyczne, Radom 2014, http://www.centrumjp2.pl/wikijp2/index.php?title=Formacja_moralna (data dostępu: 17.02.2019).
- Olbrycht K., *Wychowanie zorientowane na osobę pomiędzy(?) rzeczywistością realną i wirtualną*, „Świat i Słowo” 2014, nr 1.
- Orzeszyna J., *Zagrożenia antropologicznych podstaw rodziny na kanwie wypowiedzi Jana Pawła II*, [w:] *Człowiek żyjący drogą Kościoła. Myśl antropologiczna Jana Pawła II*, R. Komurka, J.D. Szczurek (red.), Wydawnictwo Naukowe PAT, Kraków 2008.
- Peeters M.A., *Globalizacja zachodniej rewolucji kulturowej. Kluczowe pojęcia, mechanizmy działania*, Wydawnictwo Sióstr Loretanek, Warszawa 2010.
- Possenti V., *Negacja natury ludzkiej i humanizmu w filozofii nowożytnej i współczesnej*, w: *Spór o naturę ludzką*, A. Maryniarczyk, K. Stępień, A. Gudaniec (red.), Polskie Towarzystwo św. Tomasza z Akwinu, Lublin 2014.
- Rostowska T., *Małżeństwo, rodzina, praca a jakość życia*, Oficyna Wydawnicza Impuls, Kraków 2008.
- Sanguinetti O., *Al cuore della crisi attuale: la rivoluzione antropologica*, „Cristianità” 2014, No. 372.
- Sierocka B., Drewniak M., *Dzieci ulicy. Raport z socjologicznych badań terenowych na zlecenie Miejskiego Programu Przeciwdziałania Przestępczości Młodzieży w Krakowie*, Kraków 2006, [w:] <http://docplayer.pl/5381911-Dzieci-ulicy->

- raport-z-socjologicznych-badan-terenowych-na-zlecenie-miejskiego-programu-przeciwdzialania-przestepczosci-mlodziezy-w-krakowie.html (data dostępu: 20.02.2019).
- Stańkowski B., *Giovanni Bosco and Janusz Korczak: masters of upbringing confronted*, „Orientamenti Pedagogici” 2015, No. 62(2).
- Stańkowski B., *Zacznijmy od człowieka: pedagogika w poszukiwaniu nowych kontekstów dla integracji i rozwoju społeczno-kulturowego*, Wydawnictwo Ignatianum, WAM, Kraków 2014.
- Stańkowski B., *Zarobkowe migracje rodziców za granicę. Reperkusje na polu edukacyjnym w świetle badań empirycznych*, „Ruch Pedagogiczny” 2006, nr 1-2.
- Styczyńska M., *Wpływ nieobecności ojca na rozwój i zachowanie dziecka w wieku przedszkolnym*, [w:] *Rodzina wobec zagrożeń*, M. Duda (red.), Wydawnictwo Naukowe Papieskiej Akademii Teologicznej, Kraków 2008.
- Toso M., *Encyklika Caritas in veritate w lekturze pastoralnej*, „Społeczeństwo” 2009, nr 4.
- Wanat Z., *Chrześcijanin człowiekiem sumienia w świetle nauczania Jana Pawła II*, http://aktorun.pl/_archiwalna/Razem/AK_Razem_7_Wanat.html (data dostępu: 17.02.2019).
- Więclawska A., *Problemy współczesnego ojcostwa*, [w:] *Człowiek u progu trzeciego tysiąclecia. Zagrożenia i wyzwania*, t. 3, Płopa M. (red.), Wydawnictwo Elbląskiej Uczelni Humanistyczno-Ekonomicznej, Elbląg 2009.
- Zawada A., *Rodziny zastępcze jako wyzwanie dla dzisiejszej opieki nad dzieckiem z rodziny zagrożonej*, [w:] *Wybrane zagadnienia pomocy społecznej i opieki w Polsce w okresie ponowoczesności*, A. Zawada (red.), Oficyna Wydawnicza Impuls, Kraków 2010.
- Ziemska M., *Rodzina współczesna*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2005.